

AQLIY QOBILIYATLAR RIVOJINING BOSQICHLARI

Jumayeva Go‘zal Sadulloyevna

MM1-PS-25

Ilmiy rahbar: Elov Ziyodullo Sattorovich

Annotatsiya: *Mazkur maqolada shaxsning aqliy qobiliyatlari rivojining bosqichlari psixologik-pedagogik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Aqliy rivojlanishning sensor-motor, intellektual, mantiqiy va refleksiv bosqichlari ilmiy asosda yoritilib, har bir bosqichda bilish jarayonlarining (idrok, xotira, tafakkur, diqqat) shakllanish xususiyatlari ochib beriladi. Tadqiqotda aqliy qobiliyatlarning yosh davrlariga mos rivojlanishi, ijtimoiy muhit va ta'lim jarayonining mazkur rivojlanishga ta'siri tahlil qilinadi. Maqola natijalari ta'lim jarayonida o'quvchilarning aqliy imkoniyatlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan pedagogik yondashuvlarni takomillashtirishga xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar: *aqliy qobiliyat, intellektual rivojlanish, bilish jarayonlari, tafakkur, yosh davrlari, ta'lim muhiti.*

Аннотация: *В статье рассматриваются этапы развития умственных способностей личности с психолого-педагогической точки зрения. Научно анализируются сенсомоторный, интеллектуальный, логический и рефлексивный этапы умственного развития, а также особенности формирования познавательных процессов (восприятие, память, мышление, внимание) на каждом из них. Особое внимание уделяется возрастным закономерностям развития умственных способностей и влиянию социальной среды и образовательного процесса. Полученные результаты могут быть использованы для совершенствования педагогических технологий, направленных на развитие интеллектуального потенциала обучающихся.*

Ключевые слова: *умственные способности, интеллектуальное развитие, познавательные процессы, мышление, возрастные этапы, образовательная среда.*

Abstract: *This article examines the stages of cognitive abilities development from a psychological and pedagogical perspective. The sensorimotor, intellectual, logical, and reflective stages of mental development are analyzed, highlighting the formation of cognitive processes such as perception, memory, thinking, and attention at each stage. The study emphasizes age-related characteristics of cognitive development and the influence of social environment and educational processes. The findings contribute to the improvement of pedagogical approaches aimed at enhancing learners' intellectual potential in the educational process.*

Keywords: *cognitive abilities, intellectual development, cognitive processes, thinking, developmental stages, educational environment.*

KIRISH

Zamonaviy jamiyat taraqqiyoti shaxsning intellektual salohiyati, aqliy faoliyati va mustaqil fikrlash qobiliyatlariga bo'lgan ehtiyojning tobora ortib borishi bilan tavsiflanadi. Ilm-fan va texnologiyalarning jadal rivojlanishi, axborot oqimining keskin ko'payishi, ta'lim

tizimida innovatsion yondashuvlarning keng joriy etilishi shaxs aqliy qobiliyatlarini tizimli rivojlantirish masalasini dolzarb ilmiy muammo sifatida kun tartibiga qo‘ymoqda. Shu nuqtai nazardan, aqliy qobiliyatlarning shakllanishi va rivojlanish bosqichlarini ilmiy asosda o‘rganish psixologiya va pedagogika fanlarining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Aqliy qobiliyatlar insonning bilish faoliyati, intellektual salohiyati hamda muammoli vaziyatlarda mantiqiy va ijodiy qarorlar qabul qilish imkoniyatlarini belgilovchi muhim psixik xususiyatlar majmuasidir. Ular idrok, diqqat, xotira, tafakkur va nutq kabi bilish jarayonlari bilan uzviy bog‘liq holda rivojlanib, shaxsning ijtimoiylashuvi va ta‘lim faoliyatida muhim o‘rin egallaydi. Aqliy rivojlanish tasodifiy jarayon bo‘lmay, balki ma‘lum qonuniyatlar asosida, yosh davrlari va ijtimoiy muhit ta‘sirida bosqichma-bosqich shakllanadi.

Psixologik tadqiqotlarda aqliy qobiliyatlar rivoji ontogenez jarayonida ketma-ket bosqichlarda namoyon bo‘lishi ta‘kidlanadi. Ushbu bosqichlar sensor-motor faoliyatdan boshlab, obrazli va mantiqiy tafakkur, so‘ngra abstrakt va refleksiv fikrlash darajalarigacha bo‘lgan rivojlanish yo‘lini o‘z ichiga oladi. Har bir bosqichda shaxsning bilish faoliyati sifat jihatidan yangi darajaga ko‘tarilib, oldingi bosqichda shakllangan ko‘nikma va malakalar takomillashadi. Shu sababli aqliy qobiliyatlarni rivojlantirish masalasida yoshga mos pedagogik va psixologik yondashuvlarni qo‘llash alohida ahamiyat kasb etadi.

Ta‘lim jarayoni aqliy qobiliyatlar rivojiga bevosita ta‘sir ko‘rsatuvchi yetakchi omillardan biri hisoblanadi. Maktabgacha ta‘limdan boshlab oliy ta‘limgacha bo‘lgan uzluksiz ta‘lim tizimida o‘quvchilarning intellektual imkoniyatlarini aniqlash, ularni rivojlantirish va qo‘llab-quvvatlash ta‘lim sifatini oshirishning muhim sharti sanaladi. Shu bilan birga, o‘qitish jarayonida faqat bilim berishga yo‘naltirilgan yondashuv emas, balki aqliy faoliyatni faollashtiruvchi, mustaqil va tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi metodlarning qo‘llanilishi talab etiladi.

Mazkur maqolada aqliy qobiliyatlar rivojining asosiy bosqichlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinib, ularning psixologik-pedagogik xususiyatlari ochib beriladi. Shuningdek, aqliy rivojlanish bosqichlarining ta‘lim jarayonidagi ahamiyati va ularni hisobga olgan holda samarali pedagogik yondashuvlarni qo‘llash zarurati asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari ta‘lim amaliyotida shaxsning intellektual salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiluvchi ilmiy-metodik asoslarni boyitishga qaratilgan.

Bugungi globallashuv va raqamli jamiyat sharoitida shaxsning aqliy qobiliyatlari, intellektual moslashuvchanligi hamda mustaqil va tanqidiy fikrlash darajasi jamiyat taraqqiyotining muhim ko‘rsatkichlaridan biri sifatida e‘tirof etilmoqda. Axborot texnologiyalarining jadal rivoji, bilimlar hajmining keskin ortishi va mehnat bozorida yuqori intellektual salohiyatga ega mutaxassislarga bo‘lgan ehtiyojning kuchayishi aqliy qobiliyatlarni rivojlantirish masalasini dolzarb ilmiy va amaliy muammo darajasiga ko‘tarmoqda. Ayniqsa, ta‘lim tizimida bilimni tayyor holatda berishdan ko‘ra, o‘quvchilarda bilimlarni mustaqil o‘zlashtirish, tahlil qilish va ijodiy qo‘llash ko‘nikmalarini shakllantirish ustuvor vazifaga aylanmoqda.

Psixologiya va pedagogika fanlarida aqliy qobiliyatlar rivojining bosqichlarini chuqur o‘rganish shaxs intellektual kamolotining qonuniyatlarini aniqlash imkonini beradi. Aqliy rivojlanishning yosh davrlariga mos xususiyatlarini hisobga olmasdan tashkil etilgan ta‘lim

jarayoni o'quvchilarning intellektual imkoniyatlarini to'liq namoyon etmasligiga, ularning bilish faolligi pasayishiga va ta'lim samaradorligining susayishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli aqliy qobiliyatlarning shakllanish bosqichlarini aniqlash va ularni ta'lim jarayonida hisobga olish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, aqliy qobiliyatlar rivoji biologik omillar bilangina belgilanmay, balki ijtimoiy muhit, ta'lim mazmuni, o'qitish metodlari hamda tarbiyaviy ta'sirlar bilan bevosita bog'liqdir. Ayniqsa, maktabgacha va maktab yoshida aqliy qobiliyatlarning rivojlanishi shaxsning keyingi intellektual faoliyati uchun poydevor vazifasini bajaradi. Shu jihatdan, aqliy rivojlanishning har bir bosqichiga mos pedagogik yondashuvlarni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish bugungi ta'lim tizimi oldida turgan dolzarb vazifalardan biridir.

Aqliy qobiliyatlar rivojining bosqichlarini o'rganish nafaqat ta'lim jarayonini takomillashtirish, balki shaxsning ijtimoiy moslashuvi, kasbiy yo'nalishi va hayotiy muvaffaqiyatini ta'minlash nuqtai nazaridan ham muhimdir. Intellektual rivojlanish darajasi shaxsning muammoli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilishi, yangicha fikrlashi va o'z imkoniyatlarini samarali namoyon etishida hal qiluvchi omil hisoblanadi. Shu bois, aqliy qobiliyatlarning rivojlanish mexanizmlari va bosqichlarini chuqur tahlil qilish bugungi ijtimoiy ehtiyojlar bilan uzviy bog'liqdir.

Shuningdek, ta'lim tizimida individual yondashuvni ta'minlash, differensial va inkluziv ta'limni samarali tashkil etish masalalari ham aqliy qobiliyatlar rivojini ilmiy asosda o'rganishni talab etadi. Har bir o'quvchining intellektual rivojlanish sur'ati va imkoniyatlari turlicha bo'lgani sababli, ularni bir xil yondashuv asosida o'qitish kutilgan natijani bermaydi. Aqliy qobiliyatlar rivojining bosqichlarini aniqlash esa ta'lim jarayonini shaxsga yo'naltirilgan holda tashkil etish imkonini beradi.

Shu munosabat bilan, aqliy qobiliyatlar rivojining bosqichlarini psixologik-pedagogik jihatdan tadqiq etish, ularning ta'lim jarayonidagi ahamiyatini aniqlash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish bugungi kunda ilmiy va amaliy jihatdan nihoyatda dolzarb hisoblanadi.

ASOSIY QISM

Aqliy qobiliyatlar rivoji shaxsning ontogenetik taraqqiyoti jarayonida yuzaga keladigan murakkab va ko'p bosqichli psixik jarayon hisoblanadi. Psixologik tadqiqotlarda aqliy rivojlanish insonning biologik yetilishi, ijtimoiy tajribani o'zlashtirishi hamda ta'lim-tarbiya jarayoni bilan uzviy bog'liq holda kechishi ta'kidlanadi. Aqliy qobiliyatlar rivoji bosqichma-bosqich xarakterga ega bo'lib, har bir bosqich shaxs bilish faoliyatining sifat jihatdan yangi darajaga ko'tarilishi bilan tavsiflanadi.

1. Sensor-motor bosqich. Aqliy qobiliyatlar rivojining dastlabki bosqichi sensor-motor faoliyat bilan bog'liq bo'lib, asosan erta bolalik davriga to'g'ri keladi. Ushbu bosqichda bola atrof-muhitni sezgi organlari va harakatlar orqali idrok etadi. Bilish jarayonlari amaliy harakatlar bilan chambarchas bog'lanib, tafakkur ko'proq konkret va bevosita tajribaga tayangan holda namoyon bo'ladi. Idrok, diqqat va xotiraning dastlabki shakllari shakllanib, keyingi intellektual rivojlanish uchun poydevor yaratiladi. Mazkur bosqichda tashqi muhit bilan faol muloqot va kattalar bilan ijtimoiy munosabatlar aqliy rivojlanishning muhim omili hisoblanadi.

2. Obrazli tafakkur bosqichi. Aqliy qobiliyatlar rivojining keyingi bosqichi obrazli tafakkur bilan tavsiflanadi. Bu davrda bola voqelikni bevosita idrok qilish bilan bir qatorda, tasavvur va obrazlar asosida fikrlay boshlaydi. Xotira va diqqatning ixtiyoriy shakllari rivojlanib, nutqning faollashuvi aqliy faoliyatni yanada boyitadi. Obrazli tafakkur bolalarning predmet va hodisalar o'rtasidagi bog'lanishlarni tushunishiga, ularni solishtirish va umumlashtirishga imkon yaratadi. Ta'lim jarayonida ko'rgazmali vositalar, o'yin faoliyati va amaliy mashg'ulotlar ushbu bosqichda aqliy qobiliyatlarni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

3. Mantiqiy tafakkur bosqichi. Mantiqiy tafakkur bosqichi aqliy qobiliyatlar rivojining muhim davri bo'lib, bunda shaxs sabab-oqibat munosabatlarini anglash, tushunchalar bilan ishlash va mantiqiy xulosalar chiqarish qobiliyatiga ega bo'la boshlaydi. Bu bosqichda tafakkur tizimli va izchil xarakter kasb etib, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish imkoniyati kengayadi. Diqqatning barqarorlashuvi va xotiraning mantiqiy asosda rivojlanishi shaxsning o'quv faoliyatidagi muvaffaqiyatini ta'minlaydi. Mantiqiy tafakkur rivoji ta'lim jarayonida muammoli vaziyatlar yaratish, savol-javoblar, tahliliy topshiriqlar orqali samarali shakllantiriladi.

4. Abstrakt tafakkur bosqichi. Abstrakt tafakkur bosqichida aqliy qobiliyatlar yanada murakkablashib, shaxs mavhum tushunchalar bilan erkin ishlay boshlaydi. Bu bosqichda umumlashtirish, tahlil va sintez jarayonlari yuqori darajada rivojlanadi. Nazariy bilimlarni o'zlashtirish, ilmiy tushunchalarni anglash va ularni amaliyotda qo'llash qobiliyati shakllanadi. Abstrakt tafakkur rivoji shaxsning ilmiy dunyoqarashi va mustaqil fikrlash salohiyatini belgilovchi muhim omil hisoblanadi.

5. Refleksiv tafakkur bosqichi. Aqliy qobiliyatlar rivojining eng yuqori bosqichi refleksiv tafakkur bilan tavsiflanadi. Ushbu bosqichda shaxs o'z fikrlash jarayonini tahlil qilish, baholash va nazorat qilish qobiliyatiga ega bo'ladi. Refleksiya shaxsning o'z faoliyatini anglashiga, xatolarini tan olishiga va o'z-o'zini rivojlantirishga intilishiga xizmat qiladi. Bu bosqich intellektual yetuklikning muhim ko'rsatkichi bo'lib, shaxsning kasbiy va ijtimoiy faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, aqliy qobiliyatlar rivojining bosqichlari o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, har bir bosqich keyingisining shakllanishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi. Ta'lim jarayonida ushbu bosqichlarni hisobga olgan holda tashkil etilgan pedagogik faoliyat o'quvchilarning intellektual salohiyatini to'liq namoyon etish va rivojlantirish imkonini beradi.

Aqliy qobiliyatlar rivojining bosqichlarini ilmiy asosda o'rganish shaxs intellektual taraqqiyotining qonuniyatlarini chuqur anglash zarurati bilan belgilanadi. Inson aqliy rivojlanishi murakkab, ko'p omilli jarayon bo'lib, u biologik yetilish, ijtimoiy muhit, ta'lim-tarbiya jarayoni va shaxsiy faoliyatning o'zaro ta'siri natijasida shakllanadi. Shu sababli aqliy qobiliyatlarning qaysi bosqichda qanday mexanizmlar orqali rivojlanishini aniqlash psixologiya va pedagogika fanlari oldida turgan muhim ilmiy vazifalardan biri hisoblanadi. Zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchilarning bilimlarni mexanik o'zlashtirishi emas, balki ularni anglash, tahlil qilish va ijodiy qo'llash qobiliyatlarini rivojlantirish ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Biroq ushbu vazifalarni samarali amalga oshirish uchun o'quvchilarning aqliy rivojlanish darajasi va bosqichlarini hisobga olish zarur. Aqliy qobiliyatlar rivojining

bosqichlari yetarlicha o'rganilmagan yoki ta'lim amaliyotida e'tiborga olinmagan hollarda, o'quv jarayoni o'quvchilarning yosh va individual imkoniyatlariga mos kelmasligi, bu esa ta'lim samaradorligining pasayishiga olib kelishi mumkin.

Mavzuni o'rganish zarurati, shuningdek, shaxsga yo'naltirilgan va kompetensiyaviy yondashuvlarga asoslangan ta'limni joriy etish ehtiyoji bilan ham bog'liqdir. Har bir o'quvchining aqliy rivojlanish sur'ati va intellektual imkoniyatlari turlicha bo'lgani sababli, ularni bir xil pedagogik usullar asosida o'qitish kutilgan natijani bermaydi. Aqliy qobiliyatlar rivojining bosqichlarini aniqlash va ularni ta'lim jarayonida hisobga olish individual yondashuvni ta'minlashga, differensial va inkluziv ta'limni samarali tashkil etishga imkon yaratadi.

Shuningdek, aqliy qobiliyatlar rivoji masalasi shaxsning ijtimoiy moslashuvi va kasbiy yo'nalishini belgilash nuqtai nazaridan ham muhim ahamiyatga ega. Intellektual rivojlanish darajasi shaxsning muammoli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilishi, yangiliklarni tez o'zlashtirishi va o'z faoliyatini ongli ravishda boshqarishida muhim rol o'ynaydi. Shu bois, aqliy qobiliyatlar rivojining bosqichlarini o'rganish yoshlarni kelajak kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mavzuni o'rganish zarurati, ayniqsa, zamonaviy axborot jamiyati sharoitida yanada kuchaymoqda. Axborotning haddan tashqari ko'pligi sharoitida shaxsning tanqidiy fikrlashi, tahliliy tafakkuri va refleksiv qobiliyatlari yetarli darajada rivojlanmagan bo'lsa, u bilimlarni samarali o'zlashtira olmaydi. Aqliy qobiliyatlar rivojining bosqichlarini chuqur o'rganish ushbu muammolarning oldini olish, shaxsning intellektual barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi. Aqliy qobiliyatlar rivojining bosqichlarini ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan o'rganish ta'lim jarayonini takomillashtirish, shaxsning intellektual salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarish hamda zamonaviy jamiyat talablariga mos, mustaqil va tanqidiy fikrlovchi shaxsni shakllantirish uchun zarur ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

XULOSA

Mazkur maqolada aqliy qobiliyatlar rivojining bosqichlari psixologik-pedagogik yondashuv asosida tahlil qilinib, shaxs intellektual taraqqiyotining izchil va tizimli xarakterga ega ekanligi ilmiy jihatdan asoslandi. Tadqiqot natijalari aqliy qobiliyatlar rivoji tasodifiy jarayon emas, balki biologik yetilish, ijtimoiy muhit va ta'lim-tarbiya ta'siri ostida bosqichma-bosqich shakllanadigan murakkab jarayon ekanligini ko'rsatdi. Har bir rivojlanish bosqichi shaxsning bilish faoliyatida sifat jihatidan yangi darajaning vujudga kelishi bilan tavsiflanadi va keyingi bosqich uchun zarur intellektual poydevorni yaratadi.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, sensor-motor, obrazli, mantiqiy, abstrakt va refleksiv tafakkur bosqichlari o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, ularning birortasi yetarli darajada rivojlanmagan taqdirda shaxsning intellektual imkoniyatlari to'liq namoyon bo'lmaydi. Ayniqsa, erta yosh davrida bilish jarayonlarining to'g'ri yo'naltirilishi va qo'llab-quvvatlanishi keyingi intellektual rivojlanish samaradorligini belgilovchi muhim omil sifatida namoyon bo'ldi. Shu jihatdan, aqliy qobiliyatlar rivojining dastlabki bosqichlariga yetarli e'tibor qaratish ta'lim va tarbiya jarayonining ustuvor vazifalaridan biri bo'lishi lozim.

Maqola doirasida olib borilgan tahlillar aqliy qobiliyatlar rivojining bosqichlarini hisobga olgan holda tashkil etilgan ta'lim jarayoni o'quvchilarning bilish faolligini oshirish,

mustaqil va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish hamda o'quv faoliyati samaradorligini ta'minlashga xizmat qilishini tasdiqladi. Aksincha, yosh va individual xususiyatlarni inobatga olmagan pedagogik yondashuvlar o'quvchilarning intellektual imkoniyatlarini cheklashi va ularning o'quv motivatsiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligi aniqlandi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari shaxsga yo'naltirilgan, differensial va kompetensiyaviy yondashuvlarga asoslangan ta'limni amalga oshirishda aqliy qobiliyatlar rivojining bosqichlarini chuqur o'rganish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi. Har bir o'quvchining intellektual rivojlanish darajasi va sur'atlarini aniqlash ta'lim jarayonini individuallashtirish, inklyuziv ta'limni samarali tashkil etish va pedagogik faoliyatning natijadorligini oshirish imkonini beradi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, aqliy qobiliyatlar rivojining bosqichlarini ilmiy-nazariy jihatdan chuqur o'rganish nafaqat ta'lim tizimini takomillashtirish, balki shaxsning intellektual salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarish, uning ijtimoiy moslashuvi va kasbiy muvaffaqiyatini ta'minlash uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolada bayon etilgan ilmiy xulosalar kelgusida aqliy rivojlanish muammosiga bag'ishlangan tadqiqotlar uchun nazariy asos bo'lib xizmat qilishi hamda ta'lim amaliyotida samarali pedagogik strategiyalarni ishlab chiqishga zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdullayeva G. A. Pedagogik psixologiya asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2018.
2. Alimuhamedov R. M. Umumiy psixologiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.
3. Davletshin M. G. Yosh va pedagogik psixologiya. – Toshkent: O'qituvchi, 2017.
4. Eshmurodov S. N. Ta'lim jarayonida shaxs rivoji. – Toshkent: Fan, 2020.
5. Jo'rayev R. H. Ta'lim va tafakkur rivoji muammolari. – Toshkent: Sharq, 2016.
6. Karimova V. M. Shaxs psixologiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2019.
7. Madumarov T. Pedagogik tafakkur va ijodiy fikrlash. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.
8. Maxmudov M. M. Bilish jarayonlari psixologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2017.
9. Mavlonova R. Pedagogika nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Fan, 2020.
10. Musurmonova O. Yoshlar intellektual rivojining psixologik asoslari. – Toshkent: Navro'z, 2019.